

مقاله پژوهشی: تحلیل چالش‌های توسعه فضایی نواحی کلان‌شهری با رویکرد امنیت ملی

مورد پژوهی: چالش‌های کالبدی - فضایی ناحیه کلان‌شهری تهران^۱

۲۰.۱۰۰۱.۱.۳۳۲۹۲۵۳۸.۱۴۰۲.۱۳.۴۷.۳.۷

کاظم خزائی^۲، اسماعیل علی اکبری^۳ و هادی ویسی^۴

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۰۹/۰۲

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۰۸/۱۱

چکیده

توسعه فضایی ناحیه کلان‌شهری تهران در دهه‌های اخیر با سرعتی شتابان و خصلتی ناهمگون شکل گرفته است. با این رویکرد، هدف پژوهش حاضر، تحلیل چالش‌های ناحیه کلان‌شهری تهران با رویکرد امنیت ملی و روش اجرای آن تبیینی - تحلیلی است. در این پژوهش پنج گونه چالش شامل سکونتگاه‌های غیررسمی؛ الحاق، ادغام و خالی از سکنه شدن روستاها؛ تغییر کاربری زمین؛ تمرکزگرایی و شهرنشینی شتابان و ناهمگون تبیین گردید و مشخص شد که چالش‌ها تحت تاثیر دو عامل امنیت ملی را تهدید می‌کنند؛ عامل اول برمی‌گردد به ماهیت ملی بودن ناحیه کلان‌شهری تهران و عامل دوم به ماهیت ضد امنیتی چالش‌ها مربوط می‌شود.

نتایج حاصل نشان می‌دهد که چالش‌های کالبدی - فضایی در تهدید امنیت ملی نقش موثری دارند اما میزان اثرگذاری آنها با هم متفاوت است. چالش سکونتگاه‌های غیررسمی و عواقب مترتب از آن، بیشترین اثر را تهدید امنیت ملی دارد و چالش الحاق، ادغام و خالی از سکنه شدن روستاها در بین چالش‌های مورد بررسی، کمترین تهدید را متوجه امنیت ملی می‌کند. مهمترین نتیجه‌ای که از پژوهش حاضر حاصل شده است نگاه چالشی و امنیتی به مدل توسعه فضایی در ناحیه کلان‌شهری تهران و یافتن دریچه‌هایی جدید و سنت شکنانه از مفهوم امنیتی شدن مسائل توسعه فضایی است. به عبارت دیگر در این پژوهش، توسعه فضایی به عنوان سرچشمه فرآیندهای تهدید کننده امنیت ملی مورد توجه قرار گرفته است، کما اینکه در نگاه مسئولان و بانیان امنیت در موارد متعدد مغفول مانده‌اند.

کلیدواژه‌ها: توسعه فضایی، چالش‌های کالبدی - فضایی، اقتصاد سیاسی فضا، ناحیه کلان‌شهری تهران، امنیت ملی

^۱ این مقاله مستخرج از رساله دکتری با عنوان "تحلیل چالش‌های توسعه فضایی در ناحیه کلان‌شهری تهران با رویکرد امنیت ملی" در مرکز تحصیلات تکمیلی دانشگاه پیام نور است.

^۲ دانشجوی دکتری تخصصی جغرافیا و برنامه ریزی شهری، تهران، ایران (نویسنده مسئول) k.khazaei7v@gmail.com

^۳ استاد جغرافیا و برنامه ریزی شهری دانشگاه پیام نور، تهران، ایران

^۴ دانشیار جغرافیای سیاسی دانشگاه پیام نور، تهران، ایران

مقدمه و بیان مسئله:

جهان در قرن بیست و یکم به شدت میل به سمت شهری شدن روز افزون داشته است و این روند در چند دهه اخیر به خصوص در کشورهای در حال توسعه سرعت شتابانی به خود گرفته است. توسعه فضایی که در کشورهای در حال توسعه با شهری شدن پرشتاب‌تر و ناهمگون، انبوه روستاهای شهرنما، سلسله مراتب نامتعادل نظام شهری، قطبی شدن سازمان فضایی، پدیده نخست شهری، گسیختگی فضایی، غلبه شهرنشینی بر شهروندی، رشد قارچ گونه شهرها، مهاجرت های فزاینده (پیران، ۱۳۶۶: ۳۰، حسامیان و همکاران، ۱۳۸۸) و ... همراه بوده است، پایداری شهری در ابعاد مختلف کالبدی-فضایی، اجتماعی، اقتصادی و زیست محیطی را به چالش کشیده است. توسعه فضایی در ممالک توسعه یافته با موزونی و همگونی همراه بود اما در شهرهای کشورهای در حال توسعه به شکلی نامتوازن و ناهمگون بروز کرد و عواقب ناهنجاری بر پیکره فضایی کشورهای در حال توسعه برجای گذاشت. از مهمترین مشکلات کشورهای در حال توسعه، روند جدید شهرنشینی و پیامدهای فضایی، اجتماعی، اقتصادی و سیاسی آن است. این گونه کشورها طی گذار از شیوه سکونت گزینی روستایی عشایری به شیوه زندگی شهری، دچار ناهنجاری‌ها و بحران‌های ساختاری در شکل پذیری شبکه شهری خود می‌گردند و غالباً با روی آوردن به الگوهای رشد اقتصادی و تمرکزگرایی (در عرصه سیاست و اقتصاد) موجب شکل گیری کلان‌شهری در پایتخت‌های خود می‌گردند که در اندک زمانی پدیده نخست شهری را بر پیکره شبکه شهری و سازمان فضایی این کشورها تحمیل می‌کند (پاتر و ایونز، ۱۳۸۴: ۹۵).

با نگاهی گذرا به روند شهرنشینی در ایران مشخص می‌شود که توسعه فضایی شهری در ایران از سال ۱۳۰۰ شمسی وارد دوره جدیدی شد که منشأ تحولات کنونی شهرنشینی در ایران است. در این دوره، شهرنشینی به یکی از برجسته‌ترین پویاها و محور زندگی اقتصادی و اجتماعی جامعه تبدیل شد که همزمان با توسعه روابط سرمایه داری با غرب، رشد و نمو یافت و جایگاه خود را در بین جامعه تثبیت کرد. در این دوران روابط شهر و روستا و به طور کلی شهرنشینی و توسعه شهری دچار تحولات نوینی شد که سنگ بنای شهرنشینی شتابان در ایران را بنا نهاد. توسعه فضایی شهری در ایران با خصلتی شتابان از دهه ۱۳۴۰ شمسی و بعد از اصلاحات ارضی نمایان شد که سرآغازی بر فروپاشی روابط سنتی در جامعه و دگرگونی‌های روابط شهر و روستا بود و افزایش تعداد شهرها و نسبت شهرنشینی در ایران را به دنبال داشت. بر اساس اطلاعات مرکز آمار ایران (نتایج سرشماری سال های ۹۵-۱۳۳۵) در یک بازه زمانی ۶۰ ساله و همزمان با موج دوم شهرنشینی در جهان، تعداد شهرهای ایران از ۱۹۹ شهر در سال ۱۳۳۵ به ۱۲۴۵ شهر در سال ۱۳۹۵ و جمعیت شهرنشین از حدود ۶ میلیون نفر (۳۱.۷ درصد از کل جمعیت) به حدود ۶۰ میلیون نفر (۷۴ درصد کل جمعیت) رسیده که نشانه بارز توسعه فضایی شهری گسترده در ایران است. توسعه فضایی شهری با خصلتی شتابان ویژگی‌هایی به نظام شهری کشور تحمیل کرده است که نظام نامتعادل شهری، انبوه روستاهای شبه شهر، قطبی شدن، پدیده نخست شهری، حاشیه نشینی، رشد سکونتگاه‌های غیر رسمی، مسکن نابهنجار، دوگانگی در بافت شهری و پهنه فضایی، کاهش زیست‌پذیری، کاهش تاب‌آوری شهری، افت کیفیت زندگی، ناهنجاری‌های اجتماعی- فرهنگی و به تبع آن تهدیدهای امنیتی و ... از خصوصیات آشکار آن است.

با این وجود توسعه فضایی شهری همچنان در ایران جریان دارد و هم‌اکنون با آهنگی شتابان تر به حرکت خود ادامه می‌دهد و آنچه که در این بین با تغییراتی مواجه شده، علل و عوامل توسعه فضایی و همچنین چالش‌های برآمده از آن است که مسلماً با دوره‌های قبلی تفاوت‌های بنیادی دارد. ناحیه کلان‌شهری تهران به عنوان مقر حکومت، مرکز ثقل قدرت ملی، سیاسی، اقتصادی و اجتماعی کشور نیز از قاعده‌های صدرالاشاره مستثنی نبوده و شواهد اولیه بیانگر توسعه فضایی شتابان و ناهمگون و چالش‌های متعدد ناشی از گسترش فضایی در این منطقه است؛ چرا که مطابق برداشت‌های اولیه و برابر آماری منتشره از مرکز آمار ایران، دارای بالاترین میزان شهرنشینی و شهرگرایی (بیش از ۲۱ درصد جمعیت شهری کشور)، بیشترین تعداد مهاجرت (حدود ۲۰ درصد مهاجرت کل کشور)، بیشترین میزان سکونتگاه غیررسمی (۱۶٫۸ درصد جمعیت استان تهران معادل دو میلیون و ۳۰۰ هزار نفر در سکونتگاه‌های غیررسمی زندگی می‌کنند)، تغییرات گسترده کاربری اراضی و ... است. مهمترین مساله در این خصوص شناسایی چالش‌هایی برآمده از توسعه فضایی و تحلیل نقش آنها در تهدید امنیت ملی است.

امروزه دکترین امنیت مخصوصاً در کشورهای جهان سوم مفهوم و ماهیت سنتی خود را رها کرده و از بُعد نظامی- سخت افزاری و خارجی به یک مقوله غیر نظامی- نرم افزاری و داخلی مبدل شده است. با این رویکرد تهدیدهای امنیتی در منطقه کلان‌شهری از دو بُعد قابل بررسی است، نخست از نظر جایگاه این پهنه فضایی است که پایتخت و مرکز ثقل اقتصادی، اجتماعی و سیاسی کشور محسوب می‌شود و هر گونه تهدید امنیتی در این پهنه، ملی محسوب می‌شود و دوم چالش‌های توسعه فضایی است که تبعات آن نه به واسطه فضای کنشگری بلکه به واسطه ماهیتی که دارند، امنیت ملی را به چالش می‌کشاند.

هدف پژوهش حاضر، تبیین و تحلیل چالش‌های کالبدی- فضایی متعدد برآمده از توسعه فضایی ناحیه کلان‌شهری تهران با رویکرد امنیت ملی است. این پژوهش در صدد است که ضمن تبیین چالش‌های کالبدی- فضایی برآمده از توسعه فضایی ناحیه کلان‌شهری تهران تاثیر هر چالش بر امنیت ملی را تحلیل نماید و الزامات برنامه‌ریزی در حوزه تصمیم‌گیری و تصمیم‌سازی برای این پهنه راهبردی را در راستای مدیریت چالش‌ها و کاهش اثرات منفی آن پیشنهاد دهد.

مفاهیم، پیشینه و مبانی نظری

مفاهیم تحقیق

مفهوم توسعه فضایی^۱: توسعه فضایی فرآیندی است متأثر از عوامل اقتصادی، زیست محیطی، اجتماعی و سیاسی (عزیزپور، ۱۳۷۵: ۹) که با توزیع جمعیت و فعالیت‌ها در فضای جغرافیایی و تغییر کاربری زمین همراه است.

ناحیه کلان شهری^۲: ناحیه کلان شهری یک شهر بزرگ همراه با حومه‌ها و شهرها، شهرک‌ها و نواحی اطراف است که شهر بزرگ بر آنها تاثیر اقتصادی و اجتماعی قدرتمندی اعمال می‌کند (Hutchison, ۲۰۱۰: ۵۰۵).

مفهوم امنیت ملی^۳: رابرت ماندل^۴ امنیت ملی را چنین تعریف می‌کند: «امنیت ملی شامل تعقیب روانی و مادی

^۱ - Spatial development

^۲ - Metropolitan Area

^۳ - National Security

^۴ - Robert Mundell

ایمنی است و اصولاً جزء مسئولیت های حکومت های ملی است تا از تهدیدهای مستقیم ناشی از خارج نسبت به بقای رژیم ها، نظام شهروندی و شیوه زندگی شهروندان خود ممانعت کنند» (ماندل، ۱۳۷۹: ۵۲ - ۵۱).

پیشینه تحقیق

مطالعات متعددی در خصوص اثرات توسعه فضایی صورت گرفته است که هر یک از دیدگاهی مختلف و زاویه ای خاص بحث توسعه شهری و مخصوصاً توسعه شهری شتابان و پیامدهای آن را مورد مطالعه قرار داده اند. از جمله این مطالعات می توان به مقاله پیران (۱۳۶۶) با عنوان "شهرنشینی شتابان و ناهمگون، مقاله پورافکاری و همکاران (۱۳۸۱) با عنوان "توسعه شهرنشینی و پیامدهای آن"، مقاله علی اکبری (۱۳۸۳) با عنوان "توسعه شهری و آسیب شناسی اجتماعی در ایران"، مقاله صالحی مرزيجرانی (۱۳۸۴) با عنوان "آسیب شناسی شهرنشینی در ایران امروز"، مقاله رهنمایی و پورموسوی (۱۳۸۴) با عنوان "بررسی ناپایداری های امنیتی کلان شهر تهران بر اساس شاخص های توسعه پایدار شهری"، آخوندی و همکاران (۱۳۸۶) مقاله ای با عنوان "حاکمیت شهر-منطقه تهران: چالش ها و روندها" محمدزاده (۱۳۸۶) در مقاله ای با عنوان "بررسی اثرات زیست محیطی توسعه شهرها"، موسوی (۱۳۸۸) با عنوان "تحلیلی جامعه شناختی از تناقضات فضایی و اجتماعی توسعه شهری"، درویشی (۱۳۹۱) در رساله دکتری با عنوان "رشد شتابان شهری و آسیب شناسی کالبدی و اجتماعی در شهر اردبیل"، مقاله جان پرور و همکاران (۱۳۹۲) با عنوان "تبیین عوامل اجتماعی-سیاسی موثر بر امنیت شهر تهران"، خضری و همکاران (۱۳۹۶) در پژوهشی تحت عنوان "پیامدهای امنیتی ناموزونی توسعه منطقه ای در ایران"، مقاله ویسی و مهماندوست (۱۳۹۲) با عنوان "تاثیر نظام سیاسی تک ساخت بر آرایش فضایی-مکانی و توسعه شهرهای ایران"، مقاله خیرالدین و رازپور (۱۳۹۵) با عنوان "بررسی و تحلیل چالش های پایداری توسعه فضایی در شهر مرزی بانه"، ایمانی شاملو (۱۳۹۷) در رساله دکتری با عنوان "تبیین تحولات فضایی کلان شهر تهران از منظر اقتصاد سیاسی نفت"، عبدی و همکاران (۱۳۹۷) در مقاله ای با عنوان "رابطه حاشیه نشینی با تهدید امنیت ملی؛ نقش واسطه ای حس تعلق مکانی"، مقاله طالشی (۱۳۹۸) با عنوان "سیاست تمرکزگرایی و ناپایداری نظام سکونتگاهی در پیرامون کلان شهر تهران"، مقاله نوریان و رضانی (۱۳۹۹) با عنوان "غیرامنیتی کردن مسائل اجتماعی؛ مطالعه موردی: شهر تهران"، کوهن^۱ (۲۰۰۶) در مطالعه ای با عنوان "شهرنشینی در کشورهای در حال توسعه: روند فعلی، پیش بینی های آینده و چالش های کلیدی برای پایداری"، پژوهش ایستس^۲ (۲۰۱۰) با عنوان "بررسی چالش های توسعه در آغاز قرن جدید"، شنگ^۳ (۲۰۱۱) در مقاله ای با عنوان "چالش های شهری در جنوب شرق آسیا" و فارل^۴ (۲۰۱۷) در پژوهشی با عنوان "سه گانه رشد شتابان شهری: یک مفهوم جدید، چارچوبی برای بررسی مرحله گذار شهری در کشورهای در حال توسعه" اشاره کرد. وجه تمایز پژوهش حاضر با پژوهش های اخیر در گام نخست نگاه چالشی به توسعه فضایی شهری، گام دوم تبیین ارتباط بین چالش های توسعه فضایی با تهدید امنیت ملی و در گام سوم انتخاب ناحیه کلان شهری به عنوان قلمرو مکانی تحقیق است.

۱- cohen

۲ - Estes

۳ -Sheng

۴- Farrell

مبانی نظری تحقیق

توسعه فضایی شهری

توسعه فضایی شهرها در جهان روند شتابانی داشته و این روند نیز هم اکنون ادامه دارد (مخصوصاً در کشورهای در حال توسعه) و اثرات این توسعه فضایی بیش از همه در منطقه و حوزه نفوذشان تعیین کننده است. توسعه فضایی خود برانگیخته شهرها پیامدهای حساب نشده‌ای را نیز در پی خواهد داشت؛ چرا که شهرها، آبادی‌های بزرگ و پرجمعیت و دائمی هستند که مخصوصاً در کشورهای در حال توسعه از افراد ناهمگون و با ویژگی‌های مختلف اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی تشکیل شده‌اند. تعداد زیاد جمعیت باعث می‌شود که اهالی شهر افراد گوناگونی باشند و در میان آنها رابطه صمیمانه خصوصی به نسبت قدمت و تحولات اجتماعی و اقتصادی شکل می‌گیرد. مناسبات انسانی در سطح ناشناخته و گذرا، جامعه شهری را به بخش‌های مختلف تقسیم می‌کند. در تراکم جمعیت همواره تنوع و تخصص وجود دارد و تماس‌های نزدیک فیزیکی در کنار مناسبات سرد اجتماعی با تفاوت‌های خیره کننده به چشم می‌خورد. ناهمگونی جوامع به فروپاشی ساختار اجتماعی گرایش دارد و به ناپایداری و بی‌ثباتی و ناامنی فزاینده و وابستگی افراد به انواع و گروه‌های اجتماعی منجر می‌گردد که یا در مقابل هم ایستاده‌اند یا در کنار هم قرار دارند و از قابلیت عضوگیری برخوردارند (نظریان، ۱۳۸۸: ۴).

توسعه فضایی و امنیت ملی

امنیت ملی هر کشوری جدا از امنیت اجتماعی آن نیست (صادقی و یزدانی، ۱۳۸۹: ۴۸). اکثر کشورهای جهان سوم تا چند سال اخیر در فهم تهدید نسبت به امنیت ملی، راه دیگران را طی نموده‌اند. این کشورها علی‌رغم اینکه با حجم وسیعی از تهدیدات داخلی مواجه بودند، اما منبع تهدید را در ورای مرزهای ملی خود جستجو می‌کردند. بر این اساس، برای مقابله با این تهدید به فکر توانمندی نظامی خود بودند، اما با پایان جنگ سرد و فروپاشی نظام دو قطبی، جهان سوم با ابعاد جدیدی از تهدیدات مواجه شدند که ریشه‌های داخلی داشت، مشکلاتی مانند: فقر، گرسنگی، سطح پایین بهداشت، وضعیت زنان، سطح پایین درآمد سرانه، عدم مشروعیت سیاسی، عدم انسجام سیاسی و مشکلات زیست محیطی و جمعیتی، از ابعاد جدید تهدیدات نسبت به امنیت ملی کشورهای جهان سوم هستند. آسیب‌پذیری اجتماعی و اقتصادی در سراسر جهان سوم دارای ارتباط مستقیمی با امنیت ملی است و در اکثر موارد حتی از کشورهای پیشرفته نیز این ارتباط مستقیم‌تر است. تهدیدها در جهان سوم دارای پایه‌های اقتصادی و اجتماعی حداقل همسنگ با پایه‌های سیاسی و نظامی است. بنابراین، از لحاظ مفهومی، امنیت ملی بایستی منعکس کننده تهدیدهای ناشی از مسائل اقتصادی و اجتماعی باشد (ساعی، ۱۳۸۴: ۶۵).

توسعه فضایی شتابان یا به تعبیری شهری شدن فضا در جوامع در حال توسعه پیامدهای بسیاری از جمله مسکن نابهنجار (پیران، ۱۳۶۶: ۳۰)، عدم زیرساخت‌های مناسب، کمبود فرصت‌های شغلی، کمبود امکانات، افزایش سکونتگاه‌های غیررسمی و حاشیه‌نشینی (بدالهی، ۱۳۹۸: ۴۳) توزیع بی‌عدالتی، گسترش آسیب‌های اجتماعی و ناهمگونی فزاینده اجتماعی (پورافکاری و همکاران، ۱۳۸۱: ۱) ناهنجاری‌های کالبدی، ناهنجاری‌های تاسیساتی،

نارسائی‌های خدماتی، آسیب‌های اقتصادی (مانند رشد اقتصاد غیر رسمی)، آسیب‌های زیست محیطی - مانند فشار منابع زیستی و آلودگی هوا، آب و خاک - (علی اکبری، ۱۳۸۳: ۴۹)، افزایش فقر (ابراهیم زاده و نصیری، ۱۳۸۶: ۲۳۹)، افزایش نرخ جرائم و بزهکاری (Dhaliwal & et all, ۲۰۰۰: ۳۱) و نظایر آن را به دنبال دارد. امنیت و میزان آن برای کلیه نظام‌های سیاسی و شهروندان، صرف نظر از سطح توسعه اقتصادی و اجتماعی و نوع ایدئولوژی مهمترین و با اولویت‌ترین مسئله به‌شمار می‌آید. مقوله امنیت به مثابه یک آرمان و واقعیت، به عنوان یکی از حقوق اساسی مردم مطرح است. در این راستا، شکل‌گیری و توسعه شهرها به‌عنوان کانون‌های مهم تمرکز و زندگی شهروندان و همچنین توسعه روز افزون آنها به‌عنوان مکان‌های زندگی بشر به ویژه رشد شتابان آنها و تبدیل شدن به کلان شهر زمینه بروز بحران‌ها و نارسایی‌های مختلف را در آنها بوجود آورده است. فراهم کردن امنیت و زندگی سالم و بدون تنش برای شهروندان در شهرها به ویژه کلان‌شهرها زمینه شکل‌گیری اولویت‌ها و مباحث جدیدی را به وجود آورده است. یکی از این مباحث جدید مطرح شده در این زمینه، بحث امنیت شهری بویژه امنیت کلان شهرها و پایتخت کشورها می‌باشد (جان پرور و همکاران، ۱۳۹۲: ۱۰).

صاحب‌نظران حوزه امنیت همچون بوزان^۱، ویور^۲ و وایلد^۳ برای حل موضوعات مربوط توسعه فضایی و مسائل امنیتی ناشی از آن دو راهکار و دستور کار ارائه می‌دهند: دستورکار علمی و دستور کار سیاسی (دولت و بازیگران سیاسی)؛ دستورکار علمی درباره ارزیابی معتبر تهدیدها برای انجام حرکت‌هایی در جهت امنیتی یا غیرامنیتی کردن مسایل است حال آنکه دستور کار سیاسی به پاگرفتن علاقمندی به این حرکت‌ها در حوزه عمومی و تخصیص ابزارهای جمعی برای برخورد با مسایل مطرح شده باز می‌گردد. به رغم همپوشی و به هم وابستگی آشکار دو دستورکار سیاسی و علمی، این دو دستورکار از چرخه‌های متفاوتی پیروی می‌کنند. دستورکار علمی باید معیارهای علمی و دانشگاهی را برآورده سازند. دستور کار سیاسی را معیارهای حکومتی، رسانه‌ای و عمومی شکل می‌دهند که بسیار تحت تاثیر رویدادهای کوتاه مدت قرار دارند. مسئله تعیین کننده برای دستورکار سیاسی این نیست که آیا تهدیدهای مشخص مطرح برای پهنه فضایی واقعی هستند یا فرضی، بلکه این است که آیا فوریت مفروض آنها به موضوعی سیاسی تبدیل شده است یا نه. این گونه حرکت‌های امنیتی کننده اغلب به شدت زیر تاثیر تهدیدهای بلافصل برای امنیت ملی هستند (Buzan & et all, ۱۹۹۸: ۱۲۳).

۲. روش‌شناسی تحقیق

روش اجرای پژوهش حاضر تبیینی - تحلیلی و هدف آن کاربردی است. ابزار جمع‌آوری داده‌ها، پرسشنامه و مصاحبه با خبرگان است و داده‌های تحقیق از منابع آماری رسمی و معتبر در بازه زمانی ۱۳۶۵ تا ۱۳۹۵ جمع‌آوری گردیده است. جامعه آماری تحقیق ۲۰ نفر از متخصصان برنامه‌ریزی شهری (۹ نفر)، جغرافیای سیاسی (۶ نفر) و امنیت (۵ نفر) انتخاب شدند و ضریب پایایی پرسشنامه (آلفای کرونباخ) ۰/۷۶ بوده است. نقشه‌ها با استفاده از نرم‌افزار Arc Map تولید شده و به‌منظور تهیه و ترسیم نمودارها و جداول از نرم‌افزار Excel و Edraw Max استفاده شده است. سطح تحلیل، ناحیه کلان شهری و واحد تحلیل تحولات فضایی است.

^۱ -Buzan

^۲ -Weaver

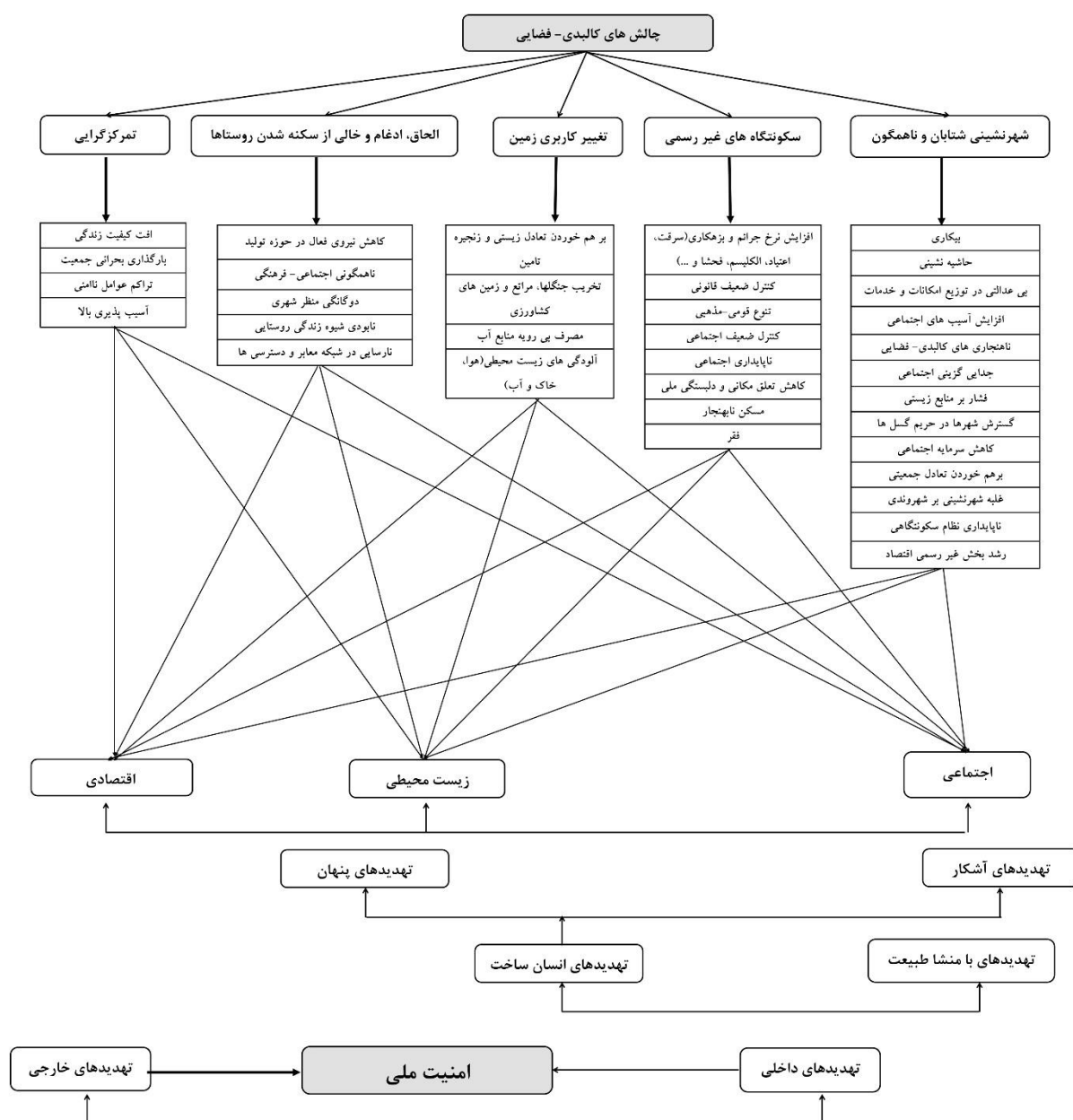
^۳ -Wilde

تعاریف عملیاتی

توسعه فضایی: منظور از توسعه فضایی در این پژوهش، توزیع جمعیت و فعالیت‌ها و افزایش سطح و تعداد سکونتگاه‌ها (شهری و روستایی) در فضای جغرافیایی است.

ناحیه کلان شهری: منظور از ناحیه کلان‌شهری تهران در این پژوهش، کلیه سکونتگاه‌های شهری و روستایی است که در اطراف کلان‌شهر تهران و درون محدوده سیاسی استان تهران قرار گرفته‌اند.

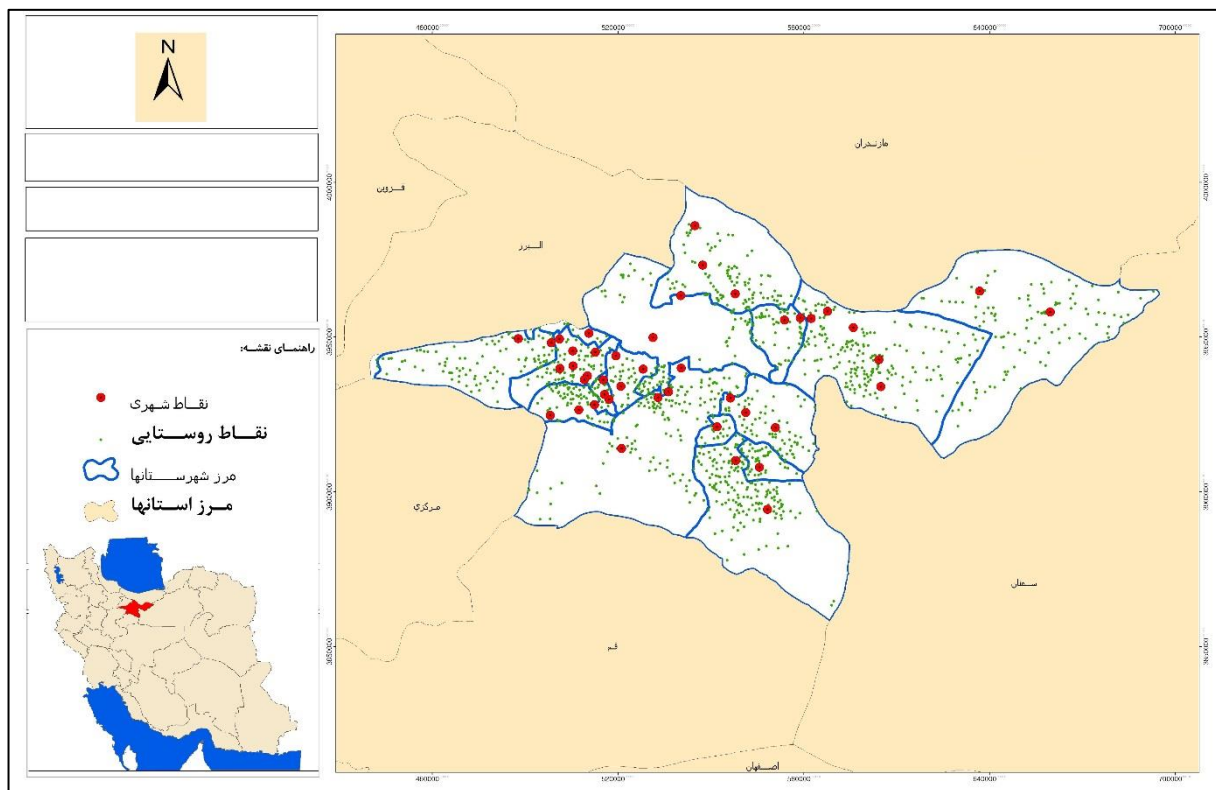
امنیت ملی: امنیت ملی برآیند تعامل و مشارکت همگانی کنشگران اجتماعی (حکومت و ملت) است و به شرایطی اشاره دارد که تمامیت ارضی، منافع اساسی و حیاتی، نیازها، ارزش‌ها، زبان و فرهنگ یک ملت از گزند تهدیدهای بالقوه و بالفعل داخلی و خارجی در امان باشد (مجتهدزاده ۱۳۸۱: ۱۲۵؛ زارعی و همکاران، ۱۳۹۲: ۴۶؛ تهامی، ۱۳۹۵: ۴).

شکل شماره ۱: مدل مفهومی تحقیق

۳. محدوده مورد مطالعه

قلمرو تحقیق، ناحیه کلان‌شهری تهران در نظر گرفته شده که منطبق بر مرزهای سیاسی استان تهران است و سکونتگاه‌های شهری و روستایی واقع در این پهنه فضایی را شامل می‌شود. در همین راستا کلیه اطلاعات و داده‌های آماری (از جمله داده‌های جمعیتی و مساحتی کاربری‌ها و ...) بر اساس تقسیمات سیاسی سال ۱۳۹۵ ناحیه کلان‌شهری تهران (استان تهران) تبدیل شده‌اند. این پهنه با وسعتی حدود ۱۳/۷ هزار کیلومتر مربع دارای ۱۶ شهرستان، ۳۳ بخش، ۴۴ شهر، ۷۱ دهستان و ۱۰۳۴ آبادی (شامل آبادی‌های غیر قابل سکونت) است. ناحیه کلان‌شهری تهران دارای ۱۳۲۶۷۶۳۷ میلیون جمعیت و ۴۲۸۸۵۶۳ خانوار است که ۱۲۴۵۲۲۳۰ نفر از جمعیت آن در شهرها و ۸۱۴۶۹۸ نفر در روستاها سکونت دارند. به عبارت دیگر ۲۱/۱ درصد از جمعیت شهری و ۳/۹ درصد از جمعیت روستایی کل کشور در این ناحیه ساکن هستند.

نقشه شماره ۱: موقعیت جغرافیایی محدوده مورد مطالعه

۳. تجزیه و تحلیل یافته‌ها

به‌منظور تحلیل چالش‌های توسعه فضایی ناحیه کلان‌شهری تهران با رویکرد امنیتی سه مرحله پیش‌بینی شده است. ابتدا بوسیله داده‌های آماری و مستندات علمی به توصیف چالش پرداخته شده است. در مرحله دوم با بهره‌گیری از پرسشنامه و نظر کارشناسان در قالب ۳۴ سوال در طیف لیکرت، برای هرگویه یکی از پنج وضعیت خیلی زیاد (۵)، زیاد (۴)، تا حدودی (۳)، کم (۲) و خیلی کم (۱) در نظر گرفته شده است و میزان اثرگذاری هر چالش بر امنیت ملی تحلیل شده است.

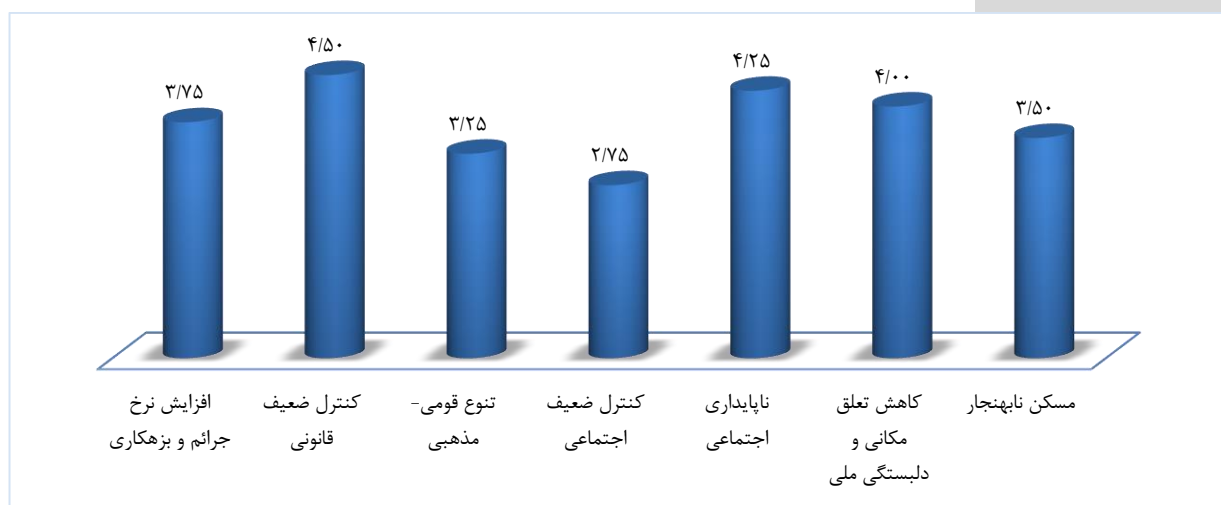
چالش‌های کالبدی-فضایی ناحیه کلان‌شهری تهران و تهدید امنیت ملی

۱- چالش سکونتگاه‌های غیر رسمی

سکونتگاه‌های غیررسمی ۴/۴۹ درصد از کل مساحت محدوده قانونی شهرهای ناحیه کلان‌شهری را به خود اختصاص داده است. براساس آخرین آمارهای رسمی ۴۱۴۵۸۹۸ میلیون نفر از جمعیت ناحیه کلان‌شهری تهران در سکونتگاه‌های غیررسمی، مناطق حاشیه‌ای شهرها و بافت‌های ناکارآمد زندگی می‌کنند و این میزان معادل با ۳۱ درصد جمعیت آن است (سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی استان تهران، ۱۴۰۰). قابل توجه است که در دهه‌های اخیر بسیاری از سکونتگاه‌های غیررسمی ناحیه کلان‌شهری تهران بطور عمده از کم درآمدهایی تشکیل می‌شود که به علت فشارهای اقتصادی و تورم بالا و به تبع آن ناتوانی در تامین مسکن از این شهر به بیرون آن فرافکنی^۱ شده‌اند (مهندسین مشاور معماری و شهرسازی عرصه، ۱۳۹۵: ۱۴). جدول شماره ۱ میزان تاثیر چالش سکونتگاه‌های غیررسمی ناحیه کلان‌شهری تهران بر امنیت ملی را نشان می‌دهد. از میان چالش‌های مترتب از سکونتگاه‌های غیررسمی، کنترل ضعیف قانونی بیشترین تهدید علیه امنیت ملی محسوب می‌شود و ناپایداری اجتماعی به همراه کاهش تعلق مکانی و دلبستگی ملی در رده‌های بعدی تاثیرگذاری قرار دارند (نمودار شماره ۱).

جدول شماره ۱: میزان تاثیر چالش‌های سکونتگاه‌های غیررسمی در ناحیه کلان‌شهری تهران بر امنیت ملی

چالش	گویه	میانگین	انحراف معیار
سکونتگاه‌های غیر رسمی	افزایش نرخ جرائم و بزهکاری (سرقت، اعتیاد، الکلیسم، فحشا و ...)	۳/۷۵	۰/۵۱
	کنترل ضعیف قانونی	۴/۵۰	۰/۷۳
	تنوع قومی-مذهبی	۳/۲۵	۰/۸۵
	کنترل ضعیف اجتماعی	۲/۷۵	۰/۸۵
	ناپایداری اجتماعی	۴/۲۵	۰/۸۵
	کاهش تعلق مکانی و دلبستگی ملی	۴/۰۰	۱/۳۳
	مسکن ناپهنجار	۳/۵۰	۰/۵۱

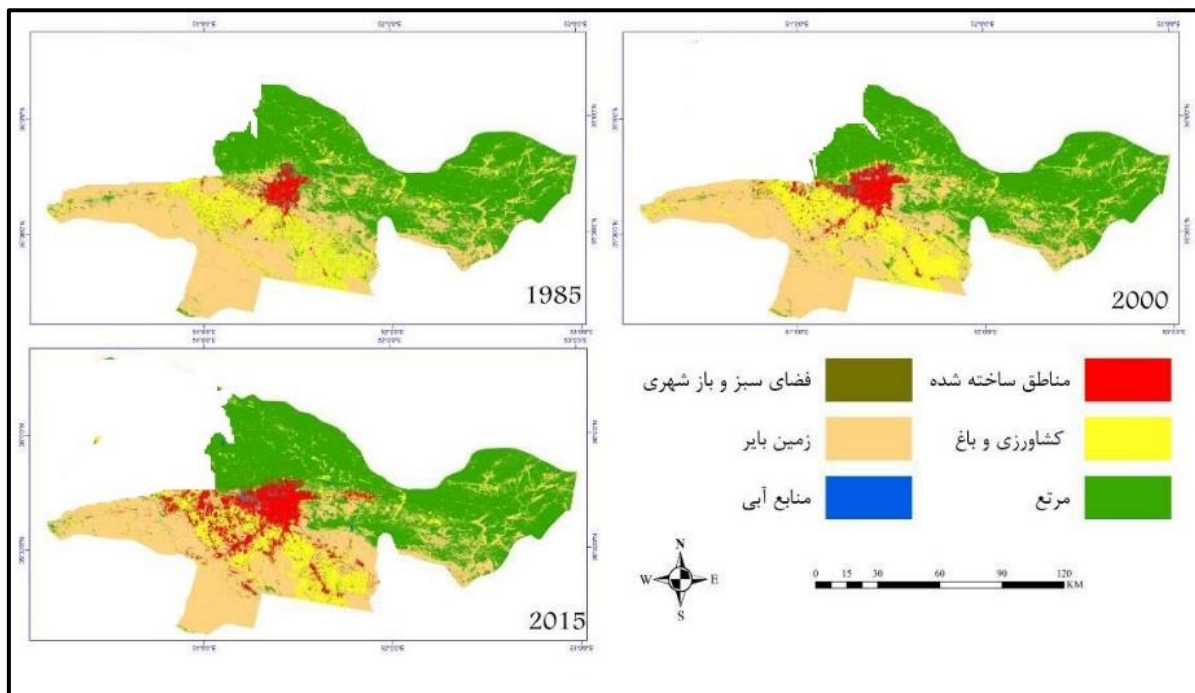

نمودار شماره ۱: میزان تاثیر چالش‌های سکونتگاه‌های غیررسمی در ناحیه کلان‌شهری تهران بر امنیت ملی

سکونتگاه‌های غیررسمی عموماً آمیخته با نافرمانی مدنی و رهایی از قید و بندهای اجتماعی، ناپایداری اجتماعی، عدم کنترل و بی‌نظمی اجتماعی، جرم و بزهکاری، مسکن ناسالم و ناکافی، تنوع قومی، عدم دسترسی به خدمات زیربنایی و ... هستند. هر کدام از معضلات مذکور بنا به ماهیت خود یک ناهنجاری اجتماعی محسوب شده و دارای ماهیت ضد امنیتی است. به دنبال این مسائل، تعلق مکانی و دلبستگی ملی کاهش پیدا می‌کند و سطح ایمنی و امنیت فردی و اجتماعی رو به زوال نهاده و با گسترش نارضایتی زمینه‌های رشد عوامل تهدیدگر امنیت ملی فراهم می‌شود. عموماً حاشیه‌نشینی باعث حاشیه‌سازی می‌شود و می‌تواند امنیت ملی را به خطر بیندازد. کانون‌های جمعیتی کمتر برخوردار و به حاشیه رانده شده روزی طغیان خواهند کرد و برای بدست آوردن نیازهایی که سالها از آن محروم بوده است دست به اقداماتی خلاف امنیت ملی خواهند زد.

۲- چالش تغییر کاربری زمین

روند توسعه فضایی و شهرنشینی لجام گسیخته در ناحیه کلان‌شهری با تغییرات گسترده در کاربری زمین همراه بوده است. در دهه‌های اخیر و به دنبال افزایش جمعیت و شهرنشینی در ناحیه کلان‌شهری تهران تحولات گسترده‌ای به صورت تخریب اراضی زراعی و باغی و تبدیل به عرصه‌های مسکونی، تجاری و صنعتی رخ داده است. این تحولات به مرور منجر به کاهش سطح اراضی زراعی و باغی و همچنین مراتع مرغوب در این ناحیه شده است (نقشه شماره ۴). به گزارش سازمان امور اراضی کشور در سال‌های ۱۳۹۵ و ۱۳۹۷ به ترتیب تعداد ۴۶۹۷ و ۸۲۹۳ مورد تغییر کاربری غیرمجاز زمین (از زراعی و باغی به غیر) به مساحت‌های ۲۷۰ و ۴۹۵ هکتار شناسایی شده است (سازمان امور اراضی کشور، ۱۳۹۵: ۳۰). ناحیه کلان‌شهری تهران از نرخ ۰/۰۳ درصد تخریب جنگل و رتبه ۲۲ کشور در سال ۱۳۹۴ به نرخ ۰/۷۹ درصد و رتبه ۳ در سال ۱۳۹۸ رسیده است (سالنامه آماری، ۱۳۹۸). نقشه شماره ۲ بیانگر تحولات کاربری اراضی ناحیه کلان‌شهری تهران است که افزایش اراضی ساخته شده مخصوصاً در محور غربی و جنوبی را در سال‌های اخیر نشان می‌دهد.

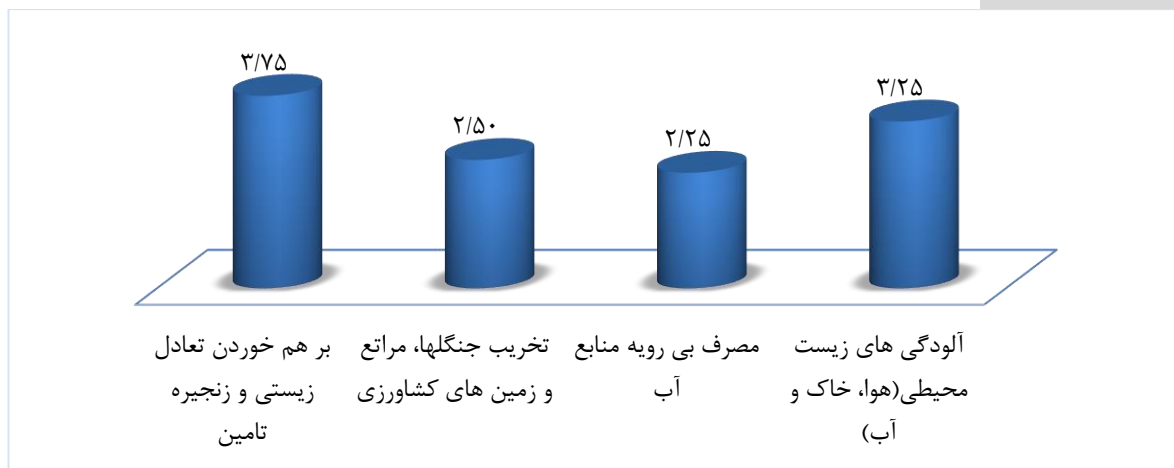

نقشه شماره ۲: تغییرات کاربری اراضی ناحیه کلان‌شهری تهران: ۲۰۱۵-۲۰۰۰

جدول شماره ۲ نتایج حاصل از بررسی میزان تاثیر تغییر کاربری زمین در ناحیه کلان‌شهری تهران بر امنیت ملی را نشان می‌دهد. مطابق نظر کارشناسان، بر هم خوردن تعادل زیستی و زنجیره تامین در بین گویه‌های تغییر کاربری زمین بیشترین نقش را در تهدید امنیت ملی دارد (نمودار شماره ۲).

جدول شماره ۲: میزان تاثیر چالش‌های تغییر کاربری زمین در ناحیه کلان‌شهری تهران بر امنیت ملی

چالش	گویه	میانگین	انحراف معیار
تغییر کاربری اراضی	بر هم خوردن تعادل زیستی و زنجیره تامین	۳/۷۵	۰/۸۵
	تخریب جنگلها، مراتع و زمین های کشاورزی	۲/۵۰	۰/۸۹
	مصرف بی رویه منابع آب(تنش آبی)	۲/۲۵	۰/۸۵
	آلودگی های زیست محیطی(هوا، خاک و آب)	۳/۲۵	۰/۴۴

نمودار شماره ۲: میزان تاثیر چالش‌های تغییر کاربری اراضی ناحیه کلان‌شهری تهران بر امنیت ملی

تغییر کاربری زمین و تبدیل زمین های کشاورزی و باغی به کاربری های سکونتی، صنعتی و ... دارای تبعات اجتماعی، اقتصادی و زیست محیطی است. تغییر غیراصولی کاربری اراضی فشار بر منابع طبیعی را افزایش و چرخه زیست را مختل می کند که پیامد آن مخاطرات طبیعی و انسانی متعددی است که امروزه شاهد وقوع موارد متعدد آن در پهنه های شهری هستیم. این وضعیت مخرب حاصل افزایش فزاینده جمعیت و رشد و توسعه فعالیت اقتصادی در این پهنه زیستی بوده است. تغییر کاربری اراضی را می توان از دو منظر صرفاً تغییر کاربری اراضی و ارتباط شهرنشینی با محیط زیست مورد نیاز به تغییر کاربری را از یکدیگر تفکیک کرد.

تغییر کاربری زمین به منظور توسعه فضایی ناحیه کلان شهری تهران از منظر صرفاً تغییر کاربری منجر به برهم خوردن محیط زیست، از دست رفتن تنوع زیستی، از بین رفتن جنگل ها، خیز فزاینده تهران به سمت مراتع طبیعی و جنگلی، فرسایش فزاینده زمین، از دست رفتن خاک حاصلخیز می شود. از منظر دوم با رشد جمعیت منجر به مصرف گرایی در حد خارج از توان تحمل زمین، ضعف شرایط بهداشتی در شرایط بحرانی، آلودگی و مصرف منابع آب، ایجاد آلودگی های صوتی، هوا و زیستی، مسایل مربوط به تامین انرژی و مصارف آن از قبیل شکنندگی پایدار زنجیره تامین در شرایط بروز فجایع طبیعی و انسانی، آلودگی ناشی از تمرکز صنایع تولیدی و شیمیایی، کمپایی ها، توزیع نابرابر و خشونت مرتبط با زوال محیط زیست می شود. لذا تهدیدهایی که ناشی از رشد فزاینده کالبد شهری برای نظم و ساختار طبیعی پهنه جغرافیایی تهران پیش می آورد، می تواند «تهدیدی وجودی» برای جمعیت شهری ایجاد نماید. در این راستا، مفاهیمی چون «کمبود منابع» و «پایداری شکننده زنجیره تامین» به شکل موفقیت آمیزی «توجه مردم» را برای بروز کشمکش و آشوب جلب خواهد کرد. اما در اغلب موارد سیاستمداران این مسائل را از چشم انداز صرفاً سیاسی به آنها می پردازند و از امنیتی سازی آن پرهیز می کنند چرا که بیشتر تهدیدهای مربوط به تغییر کاربری زمین بیش از آن دورند که منجر به امنیتی شدن موقعیت گردند و پوشش سیاسی هراس آلودی به وجود نمی آورند. بنابراین «فوریت» و «اقدام اضطراری» ماهیت مسایل را از بعد «سیاسی به امنیتی» تبدیل می نماید. معلول های تغییر کاربری اراضی در ناحیه کلان شهری تهران، شکل فاجعه های خزنده و تدریجی را دارند و شرایط زیست محیطی به آرامی ولی بی وقفه به وخامت می گراید و نوعی زوال و تباهی آرام را در پی دارد و از این رو در آینده مستعد امنیتی شدن هستند.

۳- چالش شهرنشینی شتابان و ناهمگون

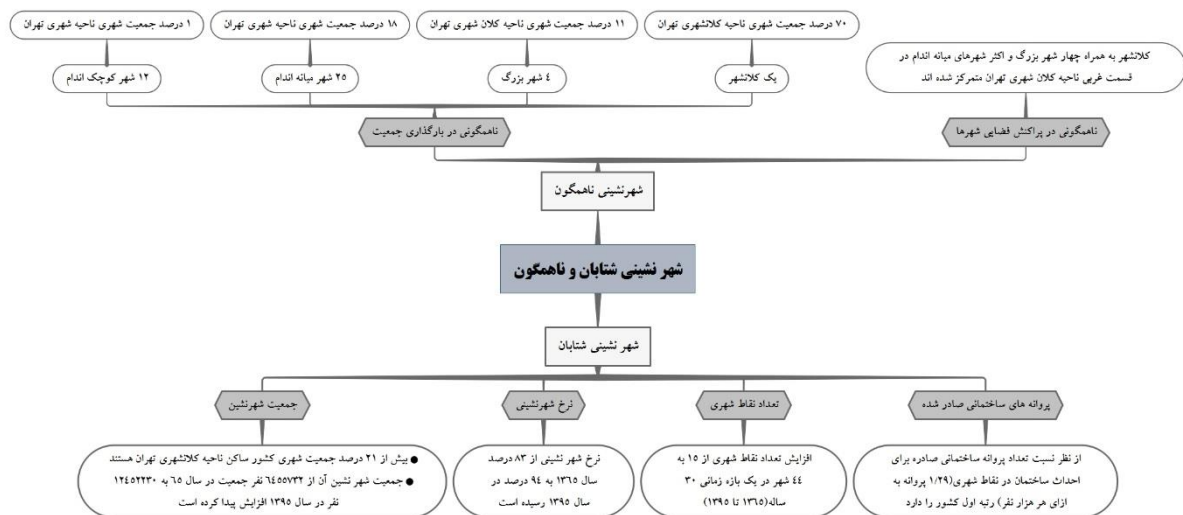
ناحیه کلان شهری تهران در سال ۱۳۶۵ دارای ۱۵ نقطه شهری و ۶۴۵۵۷۳۲ نفر جمعیت شهرنشین بوده است و در فاصله ۳۰ سال (۱۳۹۵-۱۳۶۵) تعداد نقاط شهری در ناحیه کلان شهری تهران سه برابر و جمعیت شهرنشین آن دو برابر شده است. همچنین نسبت شهرنشینی از ۸۳ درصد به حدود ۹۴ درصد رسیده است و از نظر نسبت تعداد پروانه ساختمانی صادره برای احداث ساختمان در نقاط شهری (۱/۲۹) پروانه به ازای هر هزار نفر) رتبه اول کشور را دارد (سالنامه آماری کشور، ۱۳۹۸) که بیانگر رشد شتابان شهرنشینی در این ناحیه کلان شهری است.

جدول شماره ۳: شاخص‌های شهرنشینی در ناحیه کلان‌شهری تهران

۱۳۹۵	۱۳۹۰	۱۳۸۵	۱۳۷۵	۱۳۶۵	
۴۴	۴۴	۳۹	۲۷	۱۵	تعداد نقاط شهری
۱۲۴۵۲۲۳۰	۱۱۳۰۵۸۳۲	۱۰۴۱۷۹۶۷	۷۸۲۷۵۶۷	۶۴۵۵۷۳۲	جمعیت شهرنشین
۹۳.۹	۹۲.۸	۹۱.۸	۸۷.۴	۸۳.۶۱	نسبت شهرنشینی (درصد)

ماخذ: مرکز آمار ایران، نتایج سرشماری‌های عمومی سالهای ۶۵، ۷۵، ۸۵، ۹۰ و ۹۵

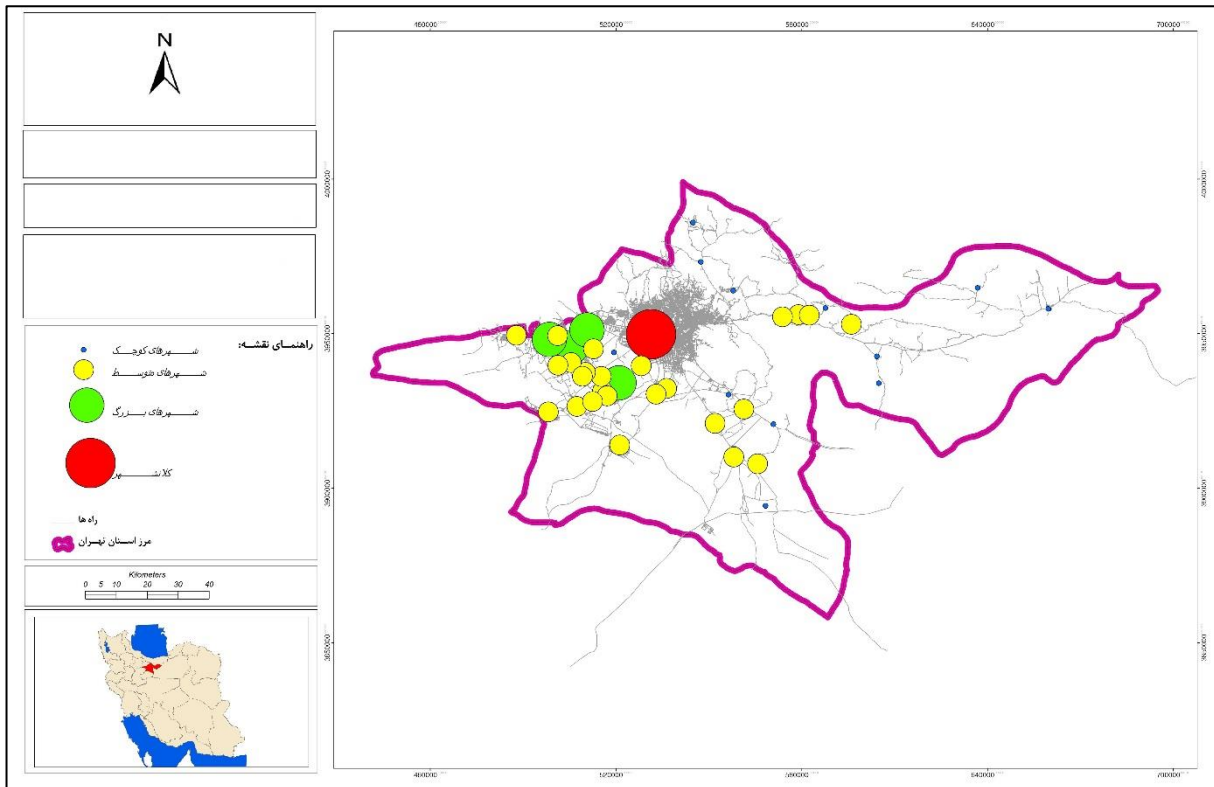
توزیع فضایی شهرهای ناحیه کلان‌شهری تهران بیانگر ناهمگونی سازمان فضایی و وجود پدیده ماکروسفالی^۱ یا بزرگ سری در این ناحیه است. همچنین براساس طبقه‌بندی سازمان ملل (United Nation, ۲۰۰۴) از شهرها که آنها را به چهار دسته شهرهای کوچک (با جمعیت کمتر از ۲۵ هزار نفر)، شهرهای میانه (۲۵ تا ۲۵۰ هزار نفر)، شهرهای بزرگ (۲۵۰ هزار تا یک میلیون نفر) و کلان‌شهر (بیش از یک میلیون نفر) تقسیم می‌کند، ناحیه کلان‌شهری تهران دارای یک کلان‌شهر، ۴ شهر بزرگ، ۲۵ شهر میانه و ۱۲ شهر کوچک اندام است.

شکل شماره ۲: شهرنشینی شتابان و ناهمگون در ناحیه کلان‌شهری تهران

ماخذ: یافته‌های پژوهش

شهر تهران به‌عنوان بزرگترین شهر ناحیه کلان‌شهری تهران ۷۷۳۴ برابر، کوچکترین شهر آن یعنی ارجمند جمعیت دارد که نمایانگر سلسله مراتب ناهمگون و ناسازگار نظام شهری است (نقشه شماره ۳). تراکم و تمرکز در محور غربی ناحیه کلان‌شهری تهران از نظر بارگذاری تعداد جمعیت و تعداد شهر به مرز بحرانی رسیده است.

نقشه شماره ۳: توزیع فضایی و نظام سلسله مراتب شهری در ناحیه کلان‌شهری تهران

میزان تاثیر آثار شهرنشینی شتابان و ناهمگون ناحیه کلان‌شهری تهران بر امنیت ملی در جدول شماره ۴ مشخص شده است. گسترش آسیب‌های اجتماعی و کاهش سرمایه اجتماعی و در مرتبه بعدی، حاشیه‌نشینی و برهم خوردن تعادل جمعیتی به عنوان مهمترین آثار شهرنشینی شتابان هستند که بیشترین تهدید را متوجه امنیت ملی می‌کنند.

جدول شماره ۴: میزان تاثیر چالش‌های شهرنشینی شتابان و ناهمگون در ناحیه کلان‌شهری تهران بر امنیت ملی

انحراف معیار	میانگین	گویه	
۰.۸۵	۳.۲۵	بیکاری	شهرنشینی شتابان و ناهمگون
۱.۱۵	۳.۵۰	حاشیه‌نشینی	
۰.۷۳	۳.۰۰	توزیع بی‌عدالتی (در امکانات و خدمات)	
۰.۸۵	۳.۷۵	گسترش آسیب‌های اجتماعی (طلاق، تکدی‌گری و ...)	
۱.۱۲	۲.۷۵	ناهنجاری‌های کالبدی-فضایی	
۱.۲۶	۳.۰۰	جدایی‌گزینی اجتماعی	
۰.۸۵	۳.۲۵	فشار بر منابع زیستی	
۰.۷۳	۲.۰۰	گسترش شهرها در نزدیکی گسل‌ها	
۱.۳۳	۳.۷۵	کاهش سرمایه اجتماعی	
۱.۱۵	۳.۵۰	برهم خوردن تعادل جمعیتی در پهنه سرزمینی	
۰.۵۱	۲.۵۰	غلبه شهرنشینی بر شهروندی	
۱.۳۳	۳.۲۵	ناپایداری نظام سکونتگاهی	
۱.۱۵	۲.۵۰	رشد اقتصاد غیر رسمی	

نمودار شماره ۳: میزان تاثیر چالش‌های شهرنشینی شتابان و ناهمگون در ناحیه کلان‌شهری تهران بر امنیت ملی

شهرنشینی شتابان و ناهمگون دارای تبعات متعددی است که مهمترین آنها شامل غلبه شهرنشینی بر شهروندی، توزیع بی‌عدالتی، گسترش آسیب‌های اجتماعی و ناهمگونی فزاینده اجتماعی، کمک به گسترش انواع بحران‌های اجتماعی- اقتصادی و فرهنگی، عدم وجود فرصت‌های شغلی، کمبود مسکن، حاشیه نشینی، رشد اقتصاد غیررسمی، بارگذاری بحرانی جمعیت، افزایش فقر، شکاف بین نیازهای شهروندان و امکانات موجود و ... این تبعات به صورت مستقیم و غیر مستقیم امنیت ملی را تهدید می‌کنند. به عبارت دیگر افسار گسیختگی توسعه فضایی که با شهرنشینی شتابان در ناحیه کلان‌شهری تهران آمیخته شده است این پهنه ملی را با تهدیدهای بالقوه و بالفعل امنیتی مواجه کرده است. ساز و کار اثرگذاری شهرنشینی شتابان بر امنیت ملی به این شکل است که شهرنشینی شتابان منجر به زایش چالش‌هایی در پهنه فضا می‌شود و این چالش‌ها با اثرات سوئی که بر فضا و جامعه می‌گذارند بار امنیتی پیدا کرده که برآیند آن تهدید امنیت در سطح ملی است.

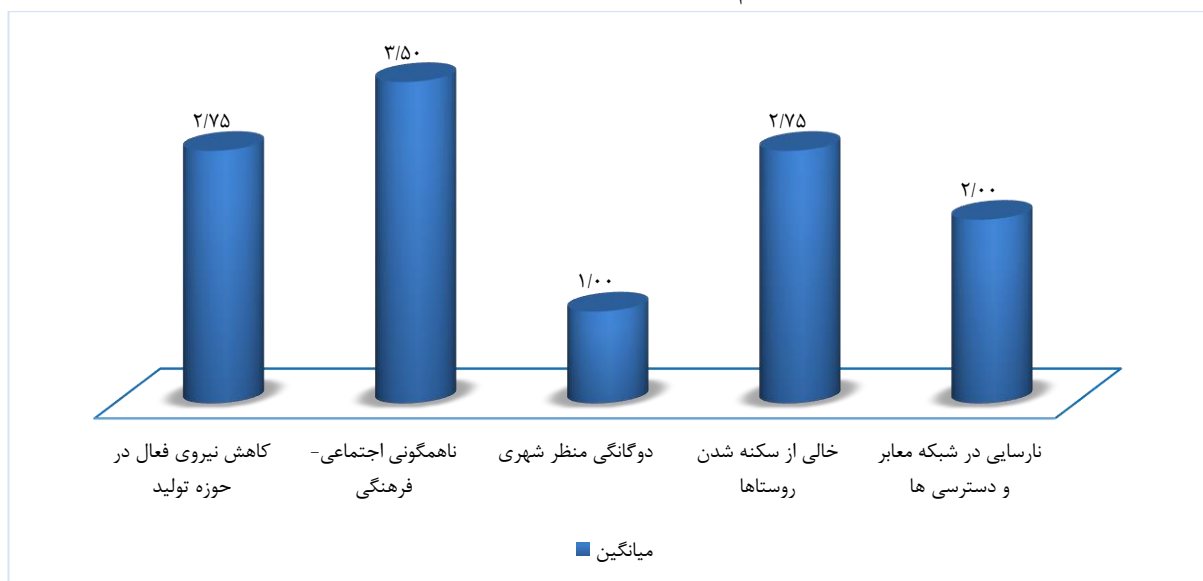
۴- چالش الحاق، ادغام و خالی از سکنه شدن روستاها

اقتصاد سیاسی فضا و تبع آن رشد شتابان شهری در ناحیه کلان‌شهری تهران از سه جنبه بر روستاها اثر گذار بوده است؛ نخست الحاق و ادغام روستاها در پهنه‌های شهری، دوم تبدیل روستاها به شهر و دیگری خالی از سکنه شدن تعداد زیادی از روستاهای این پهنه فضایی است. کلانشهر تهران از مجموعه روستاهایی (بیش از ۱۲۰ روستا) تشکیل گردید (رجبی، ۱۳۷۷: ۷۵). کلانشهر تهران از سال ۱۳۴۵ تا به امروز به دلیل توسعه سریع فضایی و کالبدی نزدیک به ۱۰۸ روستا را در کالبد خود ادغام نموده است (نظریان و کنارودی، ۱۳۸۹: ۶۰). بر مبنای گزارش‌های مرکز آمار ایران ناحیه کلان‌شهری تهران در سال ۱۳۹۵ دارای ۱۰۳۴ نقطه روستایی است که هم اکنون ۲۹۳ روستا از آن خالی از سکنه است. جدول شماره ۵ میزان تاثیر الحاق، ادغام و خالی از سکنه شدن روستاهای ناحیه کلان‌شهری تهران بر امنیت ملی را نشان می‌دهد. ناهمگونی اجتماعی- فرهنگی به عنوان مهمترین عامل تهدید کننده امنیت ملی در بین آثار الحاق، ادغام و خالی از سکنه شدن روستاهاست.

انحراف معیار	میانگین	گویه
۱.۱۲	۲.۷۵	کاهش نیروی فعال در حوزه تولید
۱.۱۵	۳.۵۰	ناهمگونی اجتماعی- فرهنگی
۰.۰۰	۱.۰۰	دوگانگی منظر شهری
۱.۱۲	۲.۷۵	از بین رفتن شیوه زندگی روستایی
۰.۷۳	۲.۰۰	نارسایی در شبکه معابر و دسترسی‌ها

الحاق، ادغام و خالی از سکنه شدن روستاها

جدول شماره ۵: میزان تاثیر الحاق، ادغام و خالی از سکنه شدن روستاهای ناحیه کلان‌شهری تهران بر امنیت ملی

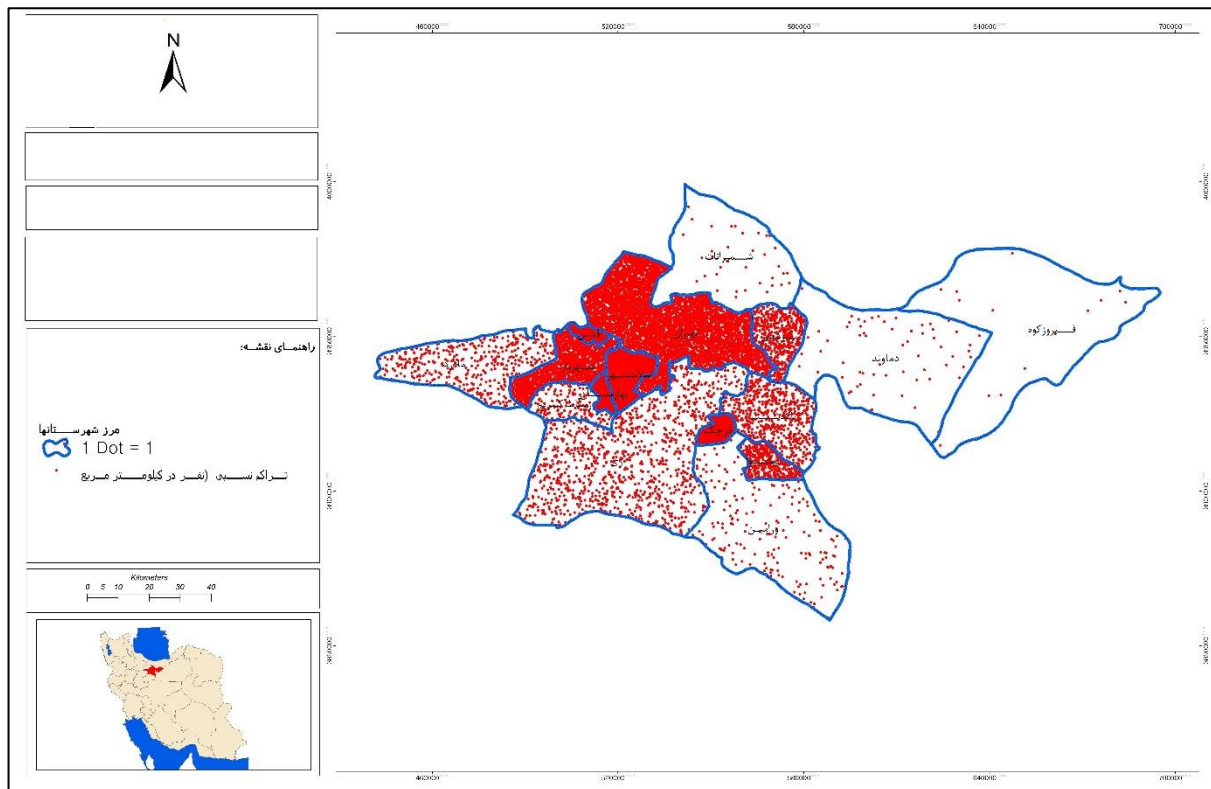
نمودار شماره ۴: میزان تاثیر الحاق، ادغام و خالی از سکنه شدن روستاهای ناحیه کلان‌شهری تهران بر امنیت ملی

ادغام روستاها در دل شهرهای بزرگ جزو لاینفک گسترش بی‌رویه فضاهای شهری در مسیر تحولات شهرنشینی قرن حاضر مخصوصاً در کشورهای در حال توسعه است. شهرها در مسیر گسترش خود همه چیز را می‌بلعند: روستاها، باغات، زمین‌های کشاورزی، مراتع و... البته تنها به موارد فوق محدود نمی‌گردد بلکه در این بین فرهنگ، زبان، آداب و رسوم و... روستائیان نیز مورد تعدی شهرها قرار می‌گیرد. شهر به عنوان نمونه آرمانی تمدن بشری هرگونه تفاوتی را بر نمی‌تابد و سعی در حل آن در دل ارزش‌های خاص خود را دارد. البته این روند به سادگی صورت نمی‌پذیرد و یک فرآیند پیچیده و بعضاً نامحسوس است. شاید بتوان در زمان کوتاهی زمین‌های روستایی را تبدیل به آسمان‌خراش‌های شهری نمود اما فرهنگ و رسوم و سنت‌های اجتماعی دیرپاست و به کندی تغییر پذیرفته و این تغییر تبعات متعددی را به دنبال خواهد داشت. با این اوصاف می‌توان به ارتباط بین الحاق، ادغام و خالی از سکنه شدن روستاها و تبعات اجتماعی امنیتی آن پی برد؛ جایی که روستاهای هضم شده در دل شهر بر اکثریت اصول و فرهنگ و سنن روستایی خود پایبند بوده و نسبت به تغییر آن مقاومت نشان می‌دهند. این تعارض بین دیدگاه، تفکر و سبک زندگی شهری و روستایی به اشکال مختلف بروز کرده و ناهمگونی اجتماعی را به فضای جغرافیایی هدیه می‌دهد. در این بین نوعی مقاومت بر علیه شهرها صورت می‌گیرد که گاهی چندین دهه نیز تداوم

می‌یابد، جمعیت ناراضی روستایی با گسترش شهرهای دیگر قادر به تداوم شغل های پیشین خود، آزادی عمل پیشین و حتی زبان محلی خود نیستند و این موضوع سبب شکل‌گیری گروهی ناراضی در دل شهر می‌شود که همچنان خود را نه به‌عنوان یک شهروند بلکه به‌عنوان همان روستایی‌های سابق تعریف می‌کنند. این امر موجب تنش‌ها و کشمکش‌هایی اجتماعی می‌شود. تفاوت فرهنگی و زبانی نیز به این موضع دامن می‌زند و گاهی به پیدایش ناامنی‌ها و تعارضات محلی منجر می‌شود و حکومت‌ها ناگزیرند برای برقراری امنیت در آن مناطق همواره هزینه‌های بیشتری را تقبل کنند.

۵- چالش تمرکزگرایی در ابعاد جمعیتی، اقتصادی و نهادی

ناحیه کلان‌شهری تهران بالاترین تمرکزهای جمعیتی، منابع انسانی، سرمایه اقتصادی، تولید و مصرف را نسبت به سایر مناطق کشور دارد (جمعه‌پور، ۱۳۹۸: ۱۴۳). بر اساس داده‌های مرکز آمار ایران در حالیکه ناحیه کلان‌شهری تهران تنها ۰/۸ درصد از مساحت کشور را تشکیل می‌دهد، ۱۶/۶ درصد از کل جمعیت و ۲۱ درصد از جمعیت شهرنشین کشور را در خود جای داده است. به عبارت دیگر بیش از یک پنجم جمعیت شهرنشین کشور در ناحیه کلان‌شهری تهران ساکن هستند. میزان تراکم جمعیت در درون ناحیه کلان‌شهری تهران نیز از الگوی مناسبی پیروی نمی‌کند تا جایی که ۶۵/۵ درصد جمعیت این ناحیه در شهر تهران متمرکز است. مطابق داده‌های مرکز آمار ایران میزان تراکم جمعیت کشور از ۳۶/۵ نفر در هر کیلومتر مربع در سال ۱۳۷۵ به ۴۹/۱ نفر در سال ۱۳۹۵ رسیده و این در حالی که تراکم جمعیت در ناحیه کلان‌شهری تهران از ۶۵۴ نفر در کیلومتر مربع در سال ۱۳۷۵ به ۹۶۹ نفر در سال ۱۳۹۵ و ۱۰۲۰ نفر در سال ۱۳۹۸ رسیده است (مرکز آمار ایران، ۱۳۹۸) که بالاترین میزان تراکم جمعیت در کل کشور است. در ناحیه کلان‌شهری تهران تراکم‌های شدید جمعیتی را نظاره‌گر هستیم که به‌عنوان نمونه می‌توان شهرستان بهارستان، تهران، قدس، قرچک، اسلامشهر و شهریار را نام برد که به ترتیب ۸۳۸۰، ۶۷۱۱، ۳۸۶۱، ۲۹۹۰، ۲۸۵۷ و ۲۲۰۲ نفر در هر کیلومتر مربع تراکم دارند که وضعیت غیرمعمول تراکمی جمعیت را نشان می‌دهد و این در حالی است که تراکم جمعیت شهری پا را فراتر گذاشته و وضعیت به نسبت نامطلوب‌تری را از نظر تراکم جمعیت تجربه می‌کند. پرتراکم‌ترین شهر ناحیه کلان‌شهری تهران شهر ملارد است که حدود ۲۰ هزار نفر در کیلومتر مربع (معدل ۲۰۰ نفر در هکتار) تراکم دارد (نقشه شماره ۴).

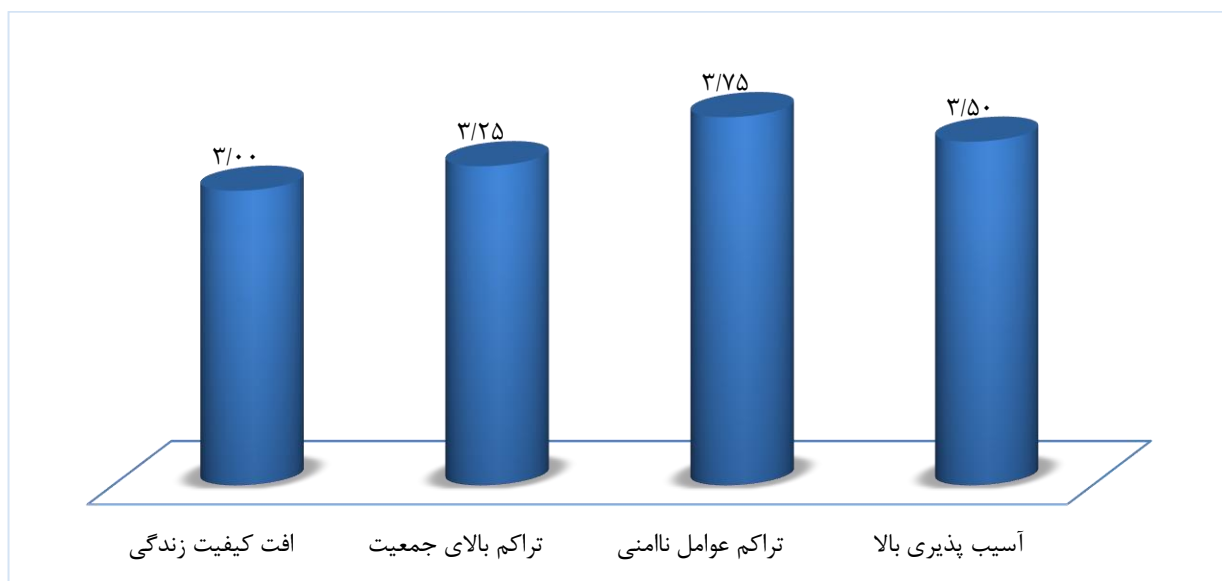
نقشه شماره ۴: تراکم جمعیت در ناحیه کلان‌شهری تهران

تمرکز اقتصادی در ناحیه کلان‌شهری تهران نیز همان راهی رفته است که تمرکز جمعیت پیموده است، به‌طوری‌که در سال ۱۳۹۸ ناحیه کلان‌شهری تهران با ثبت تولید ناخالص داخلی ۷۴۰ هزار میلیارد تومانی (معادل ۷۷/۲۲ درصد)، بیشترین سهم را از تولید کل کشور داشته است (سالنامه آماری کشور، ۱۳۹۸). با این تفاسیر نزدیک به یک چهارم تولید ناخالص داخلی کشور، در پرجمعیت‌ترین پهنه فضایی کشور حاصل می‌شود. بر اساس اطلاعات منتشره مرکز آمار، ناحیه کلان‌شهری تهران همچنین ۲۲/۸ درصد کل ارزش افزوده کشوری را در سال ۱۳۹۸ به خود اختصاص داده است. همچنین صنعت ناحیه کلان‌شهری تهران، سهم ۱۵/۱ درصدی از تولید کل را دارد.

در بحث تمرکز نهادی نیز بر اساس آمار منتشر شده از سوی مرکز آمار ایران، از میان جمعیت ۲۳۳۱۴۵۸ نفری کارکنان دولت در کل کشور، ناحیه کلان‌شهری در ابتدای سال ۱۳۹۴ حدود ۴۵۴۴۴۰ نفر یعنی ۱۹/۵ درصد از کارکنان دولت را در خود جای داده است و این در حالی است که کلیه وزارتخانه‌ها و اکثر سازمان‌ها و واحدهای اداری مهم و کلان کشور (تمرکز اداری - حکومتی) در ناحیه کلان‌شهری تهران متمرکز شده‌اند. جدول شماره ۶ یافته‌های حاصل از بررسی میزان تاثیر تمرکزگرایی ناحیه کلان‌شهری تهران بر امنیت ملی نشان می‌دهد. تراکم عوامل ناامنی ناشی از تمرکزگرایی، مهمترین عامل تهدید کننده امنیت ملی در چالش تمرکزگرایی است.

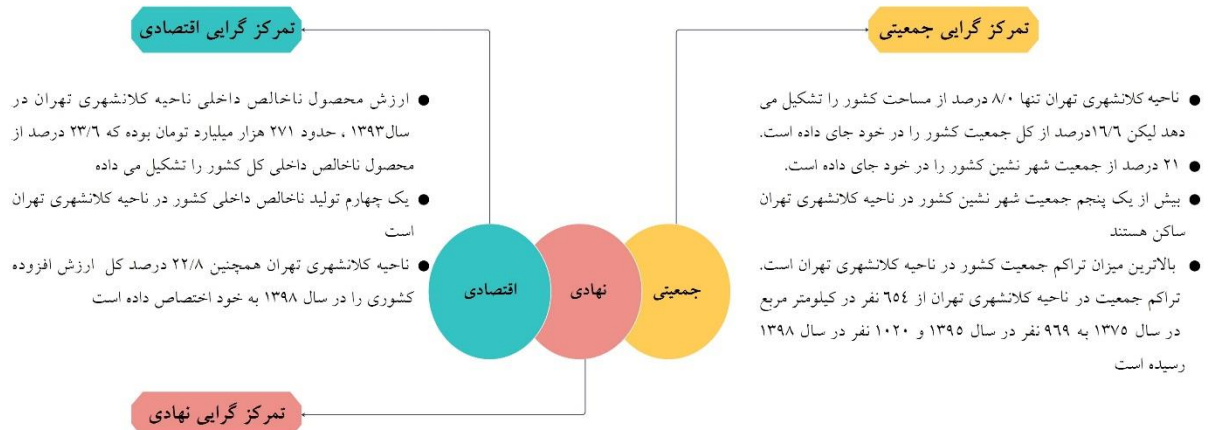
جدول شماره ۶: میزان تاثیر تمرکزگرایی در ناحیه کلان‌شهری تهران بر امنیت ملی

چالش	گونه	میانگین	انحراف معیار
تمرکزگرایی در ابعاد، جمعیتی، اقتصادی و نهادی	افت کیفیت زندگی	۳/۰۰	۱/۷۰
	تراکم بحرانی جمعیت	۳/۲۵	۰/۷۳
	تراکم عوامل ناامنی	۳/۷۵	۰/۸۵
	آسیب پذیری بالا	۳/۵۰	۱/۱۵

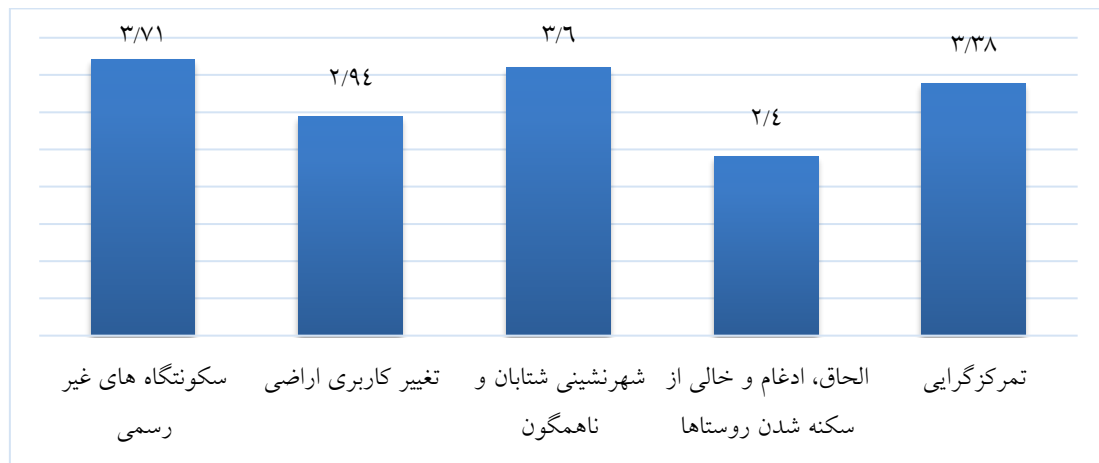
نمودار شماره ۵: میزان تاثیر تمرکزگرایی ناحیه کلان‌شهری تهران بر امنیت ملی

ارتباط مستقیم و نزدیکی بین تراکم بالای جمعیت و افزایش جرم و بزهکاری و به تبع آن تهدید ابعاد و سطوح امنیت وجود دارد. از طرفی تمرکز بیش از حد جمعیت و امکانات در یک منطقه و تبدیل آن به کانون جمعیت، اقتصاد و سیاست، ضریب آسیب پذیری را بالا برده و تهدیدهای امنیتی آن را دو چندان می‌کند. از سوی دیگر تمرکزگرایی تبعات متعددی نیز به دنبال دارد که اهم آنها عبارتند از آسیب پذیری بالا، بحران هویت، برآورده نشدن نیازها، عدم کنترل، تراکم عوامل ناامنی، افت کیفیت زندگی، شکل گیری الگوی مرکز-پیرامون، ناپایداری نظام سکونتگاهی، فشار بر منابع زیستی و ناحیه کلان‌شهری تهران در برهه کنونی متراکم‌ترین ناحیه کشور از نظر تراکم جمعیت و امکانات است و داده‌های تحقیق صحت این موضوع را تایید می‌کند. این تراکم بالا در ابعاد مختلف و تبعات منبث از آن هم بواسطه اینکه در یک پهنه ملی اتفاق می‌افتند و هم بخاطر ماهیتی که دارند تهدیدی برای امنیت ملی محسوب می‌شوند. به طور کلی تراکم و انباشت جمعیت، ثروت، موسسات و نهادهای سطح ملی و منابع اقتصادی در یک نقطه کانونی بر خلاف اصول امنیت است.

شکل شماره ۳: تمرکزگرایی در ناحیه کلانشهری تهران

یافته‌های تحقیق نشان می‌دهد که چالش‌های کالبدی- فضایی در تهدید امنیت ملی نقش موثری دارند اما میزان اثرگذاری آنها با هم تفاوت دارد. نمودار شماره ۶ میزان تاثیر هر یک از چالش‌های کالبدی- فضایی ناحیه کلانشهری تهران را نشان می‌دهد. سکونتگاه‌های غیر رسمی با میانگین ۳/۷۱ بیشترین اثر را تهدید امنیت ملی دارد و چالش الحاق، ادغام و خالی از سکنه شدن روستاها، در بین چالش‌های مورد بررسی کمترین تهدید را متوجه امنیت ملی می‌کند.

نمودار شماره ۶: میزان تاثیر چالش‌های کالبدی- فضایی ناحیه کلانشهری تهران بر امنیت ملی

۴. نتیجه‌گیری

توسعه فضایی زمانی که تنها در بُعد کالبدی یا جمعیتی صورت پذیرد و سایر جنبه‌ها از جمله اقتصادی، اجتماعی، زیست محیطی، امنیتی و ... در آن مغفول بماند چالش‌زا خواهد بود. توسعه فضایی ناحیه کلان‌شهری تهران که در سایه اقتصاد سیاسی فضا روی داده است، امروزه چالش‌هایی به این پهنه فضایی تحمیل کرده است که امنیت ملی را در انواع و ابعاد مختلف تهدید می‌کند. توسعه فضایی افسار گسیخته در ناحیه کلان‌شهری تهران با سبک و سیاقی شتابان منجر به بروز چالش‌های متعددی در این پهنه فضایی شده است که این چالش‌ها در حوزه کالبدی- فضایی مورد بررسی قرار گرفته‌اند. یافته‌های بدست آمده نشان می‌دهد که اثرات سوء این نوع توسعه فضایی در ناحیه کلان‌شهری تهران با توجه به داده‌های موجود و در برهه زمانی کنونی در بُعد کالبدی- فضایی شامل شهرنشینی شتابان و ناهمگون؛ افزایش سکونتگاه‌های غیررسمی؛ تمرکزگرایی در ابعاد مختلف جمعیتی، اقتصادی و نهادی؛ الحاق، ادغام و خالی از سکنه شدن روستاها و تغییر کاربری اراضی است. یافته‌های تحقیق نشان می‌دهد که چالش‌های کالبدی- فضایی در تهدید امنیت ملی نقش موثری دارند اما میزان اثرگذاری آنها با هم متفاوت است. سکونتگاه‌های غیررسمی بیشترین اثر را تهدید امنیت ملی دارد و چالش الحاق، ادغام و خالی از سکنه شدن روستاها در بین چالش‌های مورد بررسی کمترین تهدید را متوجه امنیت ملی می‌کنند.

چالش‌های توسعه فضایی ناحیه کلان‌شهری تحت تاثیر دو عامل امنیت ملی را تهدید می‌کنند. عامل اول بر می‌گردد به ماهیت ملی ناحیه کلان‌شهری تهران که پایتخت و مرکز ثقل اقتصاد، سیاست، جمعیت و حکومت کشور است. عامل دوم به ماهیت چالش‌ها مربوط می‌شود. در واقع این چالش‌ها با دو اهرم قوی به امنیت ملی متصل می‌شوند، اهرم اول ملی بودن ناحیه کلان‌شهری تهران و اهرم دوم ماهیت تهدیدی چالش‌ها برای امنیت ملی است. با نگاهی به مجموعه چالش‌های کالبدی- فضایی در ناحیه کلان‌شهری تهران که اهم آنها در این پژوهش مورد بحث و بررسی قرار گرفت می‌توان دریافت که این ناحیه با توجه به زخم‌های گسترده‌ای که در پیکره خود دارد نه تنها امنیت ملی بلکه زیست هم در آن با چالش‌هایی جدی مواجه است.

امنیت ملی امروزه تحت تاثیر نیروها و مخاطرات پنهانی قرار گرفته است که نیازمند رویکردهای جدید و نگاه‌های موشکافانه به مسائلی است که امنیتی نشده اما بالقوه تهدیدگر و ویرانگر هستند. مهمترین نتیجه‌ای که از پژوهش حاضر حاصل می‌شود نگاه چالشی و امنیتی به سبک و سیاق توسعه فضایی در ناحیه کلان‌شهری تهران و یافتن دریچه‌هایی جدید و سنت‌شکنانه از مفهوم امنیتی شدن مسائل توسعه فضایی است. به عبارت دیگر این پژوهش سرچشمه برخی فرآیندهای تهدید ساز امنیتی را مورد توجه قرار داده است که اینک در نگاه مسئولان و بانیان امنیت در موارد متعدد مغفول مانده است (تبعات امنیتی توسعه فضایی).

پیشنهاد

- گنجاندن پیوست امنیتی در طرح های شهری (اعم از خُرد و کلان) یکی از ضرورت های شرایط کنونی است.
- برنامه ملی تامین و توسعه امنیت اجتماعی در فضاهاى شهری با بکارگیری متخصصان علوم شهری به منظور تقویت امنیت ملی تهیه و در دستور کار قرار گیرد.
- ایجاد ساز و کارهایی در جهت کنترل و یا هدایت شتاب شهرنشینی و همگون سازی توسعه فضایی در ناحیه کلان شهری تهران می تواند راهگشای حل مشکلات متعدد آن باشد.
- یکی از علل عمده تمرکز در ناحیه کلان شهری تهران، فقر امکانات و زیرساخت در سایر استان های کشور نسبت به ناحیه کلان شهری است. بنابراین تزریق بودجه بیشتر و تقویت خدمات آموزشی، درمانی و رفاهی و نظایر آن می تواند حجم قابل توجهی از تمرکز در ناحیه کلان شهری تهران را کاهش دهد.
- تغییر کاربری مخصوصا تبدیل باغات و زمین های کشاورزی به کاربری های مسکونی - تجاری و صنعتی، خسارات جبران ناپذیری بر زیست بوم ناحیه کلان شهری تهران وارد کرده است که پر کردن خلاءهای قانونی و تصویب قوانین متناسب با شرایط فعلی و همچنین نظارت بر اجرای درست قوانین قبلی در حوزه تغییر کاربری اراضی می تواند راهگشا باشد. در همین راستا تعیین و تخمین صدور میزان محدودی از صدور مجوز تغییر کاربری، متناسب با ظرفیت زیست محیطی و تاب آوری زیست بوم ناحیه کلان شهری تهران و همچنین تعیین برخی از اراضی کشاورزی و باغی به عنوان اراضی غیرقابل تغییر، مناسب به نظر می رسد.

فهرست منابع و مآخذ فارسی

- آخوندی، عباس، برک پور، ناصر، اسدی، ایرح، طاهرخانی، حبیب اله، بصیرت، میثم و گلزار، زندی (۱۳۸۶)، حاکمیت شهر-منطقه تهران: چالش‌ها و روندها، نشریه هنرهای زیبا، شماره ۲۹، صفحات ۱۶-۵.
- ابراهیم زاده، عیسی و نصیری، یوسف (۱۳۸۶)، شهرنشینی شتابان، روندها و پیامدها، اطلاعات سیاسی اقتصادی، شماره ۲۳۸، صفحات ۲۴۱-۲۳۲.
- ایمانی شاملو، جواد (۱۳۹۷)، تبیین تحولات فضایی کلان شهر تهران از منظر اقتصاد سیاسی نفت، رساله دکتری دانشکده هنر و معماری دانشگاه تربیت مدرس، استاد راهنما؛ مجتبی رفیعیان، استاد مشاور؛ هاشم داداش پور.
- پاتر، رابرت و ایونز، سلی لوید (۱۳۸۴)، شهر در جهان درحال توسعه، ترجمه کیومرث ایراندوست و دیگران، انتشارات سازمان شهرداری ها و دهیاری های کشور.
- پورافکاری، نصراله، کلانتری، صمد و نقدی، اسدالله (۱۳۸۱)، توسعه شهر نشینی و پیامدهای آن (با تکیه بر مورد ایران)، فصلنامه جمعیت، شماره ۳۹ و ۴۰، صفحات ۳۴-۱.
- پیران، پرویز (۱۳۶۶)، شهرنشینی شتابان و ناهمگون، مجله سیاسی اقتصادی، شماره چهارم، صفحات ۳۳-۳۰.
- تهامی، مجتبی (۱۳۹۵)، امنیت ملی، داکترین، سیاست‌های دفاعی و امنیتی، دانشگاه عالی دفاع ملی.
- جان پرور، محسن؛ حسین پور مطلق، مهدی و مهدی عراقی، مهناز (۱۳۹۲)، تبیین عوامل اجتماعی- سیاسی موثر بر امنیت شهر تهران، فصلنامه مطالعات جامعه شناختی ایران، سال سوم، شماره نهم، صفحات ۹ تا ۲۷.
- جمعه پور، محمود (۱۳۹۸)، پارادایم نوین برنامه‌ریزی برای پایداری و مدیریت یکپارچه ناحیه کلان‌شهری تهران، ساماندهی یا تغییر پایتخت، فصلنامه برنامه‌ریزی توسعه شهری و منطقه‌ای، دوره ۳، شماره ۴، صفحات ۱۵۸-۱۳۳.
- حسامیان، فرخ؛ اعتماد، گیتی و خائری، محمد رضا (۱۳۸۸)، شهر نشینی در ایران، موسسه انتشارات آگاه، چاپ هشتم.
- خضری، محمد؛ فرجی راد، خدر و قاسمی، محمد (۱۳۹۶)، پیامدهای امنیتی ناموزونی توسعه منطقه‌ای در ایران، فصلنامه مطالعات راهبردی، سال بیستم، شماره چهارم، صفحات ۱۸۶-۱۵۹.
- خیرالدین، رضا و رازپور، مهدی (۱۳۹۵)، بررسی و تحلیل چالش‌های پایداری توسعه فضایی در شهر مرزی بانه، پژوهش و برنامه‌ریزی شهری، سال هفتم، شماره ۲۵، صفحات ۸۴-۶۳.
- درویشی، علی (۱۳۹۱)، رشد شتابان شهری و آسیب‌شناسی کالبدی و اجتماعی در شهر اردبیل، رساله دکتری، اساتید راهنما: محمدتقی رهنمایی و نفیسه مرصوصی، استاد مشاور: مصطفی طالشی، دانشگاه پیام نور مرکز، دانشکده علوم اجتماعی و اقتصادی.

- رجیبی، آذیتا(۱۳۷۷)، روند شکل گیری و توسعه فضایی شهر تهران، پژوهش های جغرافیایی، شماره ۳۴، صفحات ۷۲-۹۸.
- رهنمایی، محمدتقی و پورموسوی، سید موسی(۱۳۸۴)، بررسی ناپایداری های امنیتی کلانشهر تهران بر اساس شاخص های توسعه پایدار شهری، پژوهش های جغرافیایی شماره ۵۷، صفحات ۱۹۳-۱۷۷.
- زارعی، بهادر؛ یزدان‌پناه، کیومرث و زینی‌وند، علی(۱۳۹۲)، بررسی گفتمان‌های امنیت ملی جمهوری اسلامی ایران، پژوهش‌های جغرافیای انسانی، شماره ۸۳، صفحات ۶۴-۴۵.
- سازمان امور اراضی کشور(۱۳۹۵)، آمار نامه تخصصی اراضی کشاورزی، دفتر آمار و فناوری اطلاعات اراضی، چاپ اول.
- سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی استان تهران، معاونت آمار و اطلاعات، (۱۴۰۰).
- ساعی، احمد. (۱۳۸۴)، امنیت ملی در جهان سوم، پژوهش حقوق عمومی، صفحات ۵۵-۹۱.
- سالنامه آماری کشور، ۱۳۹۸.
- صادقی، زهرا و یزدانی، عنایت ا... (۱۳۸۹)، امنیت اجتماعی و تأثیر آن بر امنیت ملی ایران (در قالب تهدیدات فرهنگی - اجتماعی)، مجله مهندسی فرهنگی، شماره ۳۹ و ۴۰، صفحات ۶۴-۴۸.
- صالحی مرزی‌جرانی، مریم(۱۳۸۴)، آسیب شناسی شهر نشینی در ایران امروز، اطلاعات سیاسی اقتصادی، شماره ۲۱۱ و ۲۱۲.
- طالشی، مصطفی(۱۳۹۸)، سیاست تمرکزگرایی و ناپایداری نظام سکونتگاهی در پیرامون کلانشهر تهران، فصلنامه اقتصاد فضا و توسعه روستایی، سال هشتم، شماره دوم، پیاپی ۲۸، صفحات ۱۵۶-۱۳۳.
- عبدی، عطاالله؛ کرمی، تاج‌الدین و مستجابی، حمید(۱۳۹۷)، رابطه حاشیه نشینی با تهدید امنیت ملی؛ نقش واسطه‌ای حس تعلق مکانی، پژوهش‌نامه نظم و امنیت انتظامی، سال یازدهم، شماره سوم، صفحات ۱۳۴-۱۱۳.
- عزیزپور، ملکه(۱۳۷۵)، توان سنجی محیط طبیعی و توسعه فیزیکی شهر(پژوهش موردی: الگوی توسعه مناسب شهر تبریز)، رساله دکتری جغرافیای انسانی، استاد راهنما؛ فرج‌الله محمودی، اساتید مشاور؛ حسین شکویی و کریم حسین زاده دلیر، دانشگاه تربیت مدرس.
- علی اکبری، اسماعیل(۱۳۸۳)، توسعه شهری و آسیب شناسی اجتماعی در ایران، مجله پژوهش های جغرافیایی، شماره ۴۸، صفحات ۶۹-۴۹.
- ماندل، رابرت(۱۳۷۷)، چهره متغیر امنیت ملی، تهران: انتشارات پژوهشکده مطالعات راهبردی.
- مجتهدزاده، پیروز(۱۳۸۱)، جغرافیای سیاسی و سیاست جغرافیایی، تهران، انتشارات سمت.
- محمدزاده، رحمت(۱۳۸۶)، بررسی اثرات زیست محیطی توسعه فیزیکی شتابان شهرها - با تأکید بر شهرهای تهران و تبریز، جغرافیا و توسعه ناحیه ای، شماره ۹، صفحات ۱۱۲-۹۳.
- مرکز آمار ایران، نتایج سرشماری عمومی نفوس و مسکن، سال های ۹۵-۱۳۶۵.

- موسوی، یعقوب (۱۳۸۸)، تحلیلی جامعه‌شناختی از تناقضات فضایی و اجتماعی توسعه شهری، مجله مطالعات اجتماعی ایران، دوره ۳، شماره ۲، صفحات ۱۸-۱.
- مهندسین مشاور معماری و شهرسازی عرصه (۱۳۹۵)، مطالعات مجموعه شهر تهران، تهیه برنامه ساماندهی سکونتگاه‌های غیررسمی شهر تهران و اقدامات توانمندسازی اجتماعات آنها با تاکید بر بهسازی شهری؛ وزارت راه و شهرسازی.
- نظریان، اصغر (۱۳۸۸)، مهاجرت‌های قومی و تغییر ساختار اجتماعی شهرهای ایران، فصلنامه آمایش محیط، شماره ۶، صفحات ۳۳-۱.
- نظریان، اصغر و کنارودی، سهیل (۱۳۸۹)، تحولات اجتماعی ادغام مناطق روستایی در سازمان فضایی- کالبدی شهر تهران (مطالعه موردی: منطقه کن)، فصلنامه جغرافیایی چشم انداز زاگرس، سال دوم، شماره ۳، صفحات ۶۳-۴۷.
- نوریان، احمد و رضانی، محمد جواد (۱۳۹۹)، غیر امنیتی کردن مسائل اجتماعی؛ مطالعه موردی: شهر تهران، فصلنامه علمی امنیت ملی، سال دهم، شماره سی و ششم، مقاله چهاردهم از صفحات ۴۶۶-۴۴۱.
- ویسی، هادی و مهماندوست، خدیجه (۱۳۹۲)، تاثیر نظام سیاسی تک ساخت بر آرایش فضایی- مکانی و توسعه شهرهای ایران، فصلنامه ژئوپلیتیک، سال نهم، شماره دوم، صفحات ۲۲۹-۲۰۴.
- یدالهی، فریبرز (۱۳۹۸)، جستاری بر شهر و شهرسازی، انتشارات آبرخ، چاپ اول.

فهرست منابع و مآخذ انگلیسی

- Buzan, B., Wæver, O., Wæver, O., & De Wilde, J. (۱۹۹۸). Security: A new framework for analysis. Lynne Rienner Publishers.
- Cohen, B. (۲۰۰۶). Urbanization in developing countries: Current trends, future projections, and key challenges for sustainability. *Technology in society*, ۲۸(۱-۲), ۶۳-۸۰.
- Dhaliwal, G. S., Sangha, G. S., & Ralhan, P. K. (۲۰۰۰). Fundamentals of environmental science.
- Estes, R. J. (۲۰۱۰). The world social situation: Development challenges at the outset of a new century. *Social Indicators Research*, ۹۸(۳), ۳۶۳-۴۰۲.
- Farrell, K. (۲۰۱۷). The rapid urban growth triad: a new conceptual framework for examining the urban transition in developing countries. *Sustainability*, ۹(۸), ۱۴۰۷.
- Hutchison, R. (Ed.). (۲۰۱۰). *Encyclopedia of urban studies* (Vol. ۱). Sage.
- Sheng, Y. K. (۲۰۱۱, June). Urban Challenges in South-East Asia. In UNESCAP, Fifth Asia Pacific Urban Forum.
- United Nations. Department of International Economic, United Nations. Department for Economic, Social Information, Policy Analysis, & Social Affairs. Population Division. (۲۰۰۳). *World urbanization prospects* (No. ۲۳۷). United Nations, Department of International Economic and Social Affairs.